

Голобуцький В.А.

*Историк украинского казачества,
специалист по экономической истории Украины
г. Киев, Украина*

[Биография](#)

Поява козацтва

(глава з книги «Гомін, гомін по діброві»)

Де байрак - там козак.
Козацькому роду нема переводу.

Народні приказки

Протест поневоленого люду прибирав різні форми. Зокрема, дедалі частішали втечі кріпаків од своїх панів. Селяни, а іноді й міщани групами і навіть цілими селищами, з родинами, худобою та іншим майном переселялися на нові місця. Втечі набували масового характеру, і це лякало панів. Шляхетський поет XVI ст. П. Збілітовський писав:
Що очікує нас, коли будемо свої села руйнувати
І власних своїх хлопів, як і раніш, розганяти?
Нива моя батьківська неорана лежить.
Бо й останній хлоп від неволі біжить...

Куди ж прямували втікачі? На півдні тодішньої Київщини і на Східному Поділлі починалися безкраї степи. Колись, ще за часів Київської Русі, тут, здебільшого по Дніпру, стояли укріплені міста. Навколо їх, обабіч Дніпра, були розкидані людні села. В містах, у стародавньому Каневі й Переяславі, височіли муровані церкви й палати князів та бояр, жило багато ремісників, вироби яких були широко відомі не тільки на Русі. Сюди приїздили купці з далекої Візантії, східних країн і Західної Європи. Але ще під час Батієвої навали цей чудовий край було страшенно спустошено. Квітучі міста зруйновано, села спалено, частину людності знищено.

А ще південніше простягалися вже маловідомі тодішній людині краї. Гоголь з великою художньою силою оспівав ці чарівні місця. «Щодалі, - писав він, - степ ставав ще прекрасніший. Тоді весь південь, всі ті простори теперішньої Новоросії, аж до самого Чорного моря, були золотою, незайманою пустелею. Ніколи плуг не проходив по незміряних хвилях диких рослин. Одні тільки коні, ховаючись у них, як у лісі, витоптували їх. Нічого в природі не могло бути кращого. Вся поверхня землі мала вигляд зелено-золотого океану, в який бризнули мільйонами різних квіток. Крізь тонкі, високі стебла трави просвічували голубі, сині і фіолетові волошки, жовтий дрок вискакував наверх своєю пірамідальною голівкою; біла кашка зонтикоподібними шапками рябіла на поверхні; занесений бозна-звідки колос пшениці наливався в гушавині. Між стеблами сновигали куріпки, витягаючи свої шиї. Повітря було наповнене тисячею пташиних свистів. У небі нерухомо стояли яструби, розплатавши свої крила, і пильно дивилися в траву. Крик диких гусей, що пливли, мов хмара, осторонь, відлунював хтозна в якому далекому озері. Із трави підносились мірними помахами чайка й розкішне купалась у блакитних хвилях повітря. Вся вона пропала у вишині і тільки майорить однією чорною цяткою. Кат вас візьми, степи, які ви гарні!».

На південь від Канева і Черкас Дніпро-Славута проклав собі дорогу в смузі лісостепу, вкритого широкими луками, зарослями чагарника, гаями. Біля Канева берег ріки круто спускався у воду. Нижче Кременчука лісостеп переходив у безкрайний степ. Літом він нагадував велетенський живий килим із тирси, типчака, тонконога, житняка, пирію, метлиці. В ті часи степові трави стояли суцільною стіною і були такі високі, що в тирсі, наприклад, міг легко схватися вершник. Коли дув вітер степ ставав схожим на море, по якому котились, набігаючи одна на одну темно-зелені хвилі. Рухатися в такій траві було дуже важко, особливо возом, бо стебла її зразу міцно обмотували маточини.

Приблизно за 400 кілометрів од Канева (біля Дніпропетровська) Дніпро круто повертає на південний захід. Ще недавно тут могутня течія ріки натикалася на високе кам'яне

пасмо. Це були знамениті дніпровські пороги.

Всіх порогів було дванадцять: Кодацький, Сурський, Лоханський, Стрільчий, Звонецький, Княгинин, або Княжин, Ненаситець, Вольнинський, або Внук, Будилівський, Таволжанський, Літній і, нарешті, Вольний. Води Дніпра проносились через цю гранітну перепону з грізним шумом і ревом. Плавати тут можна було з величезними труднощами. Ледь судно наближалось до порогів, усі, хто був на ньому, поділялися на дві частини. Одні виходили на берег, тримаючи в руках прив'язаний до судна канат і попускаючи його тільки за команду. Інші входили в воду і піднімали судно над гострими каменями. Перехід через пороги був нелегкою справою. Досить було на якусь мить загавитись, щоб судно налетіло на скелю й розбилося на друзки.

Найстрашнішим з усіх був Ненаситець, або Дід-пори́г. В цьому місці, яке звали пеклом, вода, падаючи з висоти 4,5 метра, кипіла й вирувала, як у велетенському казані. В небо злітали величезні клуби сивої піни. Навіть навесні, під час повені, коли інші пороги вкривала вода, проводити судна через вузькі проходи Ненаситця було дуже небезпечно.

За порогами починався край, який пізніше стали називати Запорожжям. Тут Дніпро, вирвавшись із кам'яних об'ємів, розливався по широкій низині, яка простягається до Чорного моря. Плесо ріки було всіяне сотнями великих і малих островів. Одразу за останнім порогом лежала Хортиця (Велика і Мала), далі, в гирлі ріки Кінської, - острів Великий, ще нижче -Томаківка, потім - Базавлук...

За порогами в Дніпро впадає багато річок. З правого боку - Томаківка, Чортомлик, Базавлук, Інгулець із притокою Жовті Води та інші. З лівого - Московка (Суха й Мокра), Кінська, Білозерка, Рогачик, Лопатиха. В ті часи ці річки при впадінні в Дніпро створювали складну водну систему, відому під загальною назвою плавнів. Плавні являли собою непрохідні багністі простори, зарослі очеретом і чагарником. Це були справжні українські джунглі. Вони тяглися довгою смугою до Дніпрового гирла.

В степу, особливо в північній його частині, часто зустрічалися балки, порослі травою й

чагарником, і байраки, вкриті лісом. Тут, а також по берегах річок росла сила диких яблунь, груш, вишень, слив; траплялись і виноградна лоза, дуб, клен, в'яз.

У Дніпрі та його притоках водилось безліч риби: білуга (іноді кількох метрів завдовжки), осетер, севрюга, сом, сула, щука, лящ, окунь, тараня. За словами сучасників, у гирлі Орелі великою мережею за один раз втягали понад дві тисячі штук різної риби.

У плавнях водились бобри, куниці, дикі свині, а також водяні птахи: качки, гуси, лебеді, баби (пелікани). У балках і байраках було багато лисиць, вовків, ведмедів, зайців, а також дроф, стрепетів, куріпок. У степу ходили табуни низькорослих диких коней, з довгими густими гривами та хвостами, стада сугаків (диких кіз); зустрічалися тоді й тури (величезні бики). Кинувшись, наприклад, на вершника, тур брав його на роги і перекидав разом із конем.

Багато було й бджіл. Вони гніздилися не тільки в дуплах дерев. У степу бджоли жили просто в ямах. І траплялось іноді, як писав сучасник, що подорожній несподівано провалювався у такий «вулик», наповнений медом, і знаходив тут «солодку смерть».

Дніпровські плавні були мало придатні для життя. Влітку повітря тут наповнювали міриади комарів, отруйних мух і мошви. Від укусів цих комах тіло нестерпно свербіло, а обличчя набрякало: очі так запливали, що три дні не можна було підвести повіки. Плавні являли вогнище лихоманки та інших тяжких хвороб. У сухі весни вітер гнав із татарської сторони (так звали ліве узбережжя Дніпра; праве називали руською, або козацькою, стороною) великі хмари сарани. Немов град, падала вона на землю і неймовірно швидко жерла всі злаки і трави, залишаючи по собі мертві, наче спалені вогнем, простори. Сарана не тільки вкривала землю. Вона проникала в усі щілини. Від неї ніде було сховатись. Розрізавши кавалок м'яса, - розповідали сучасники, - людина обов'язково розтинала й сарану, а відкривши рота, щоб проковтнути шматок, вона зараз же мусила виплюнути кілька комах, що вже встигли влетіти. У плавнях, байраках, чагарниках, у густій і високій траві водилася сила-силенна гадюк.

Українські степи вабили людину своїми незліченними багатствами. Але в той же час вона і боялась їх. Людину лякали не тільки бездоріжжя, звірі, гади та отруйні мухи.

Найбільшим, найнебезпечнішим ворогом були татарські хижаки. Проте, здавалося, і від цього ворога було легше відбитися, ніж від панів.

До широких українських степів і прямували втікачі.

Зрозуміло, нелегко було втекти від пана. Панські посіпаки пильно наглядали за селянами. Як тільки хтось тікав, зараз же посилали погоню. І горе чекало того, хто попадав до рук безжалісних гайдуків. Якщо пани не могли переслідувати збіглих селян власними силами, то зверталися по допомогу до державної влади. Тоді воєводи, старости й інші урядники посилали за втікачами озброєні загони. Ось чому тікали завжди наймужніші й найвідважніші люди, саме ті, кому воля була дорожча за життя, хто не боявся не тільки дати збройну відсіч панам, але й сміливо йшов у степ назустріч татарським загарбникам.

Готувалися тікати від пана з великою обережністю. Радилися таємно, домовлялися, обирали отамана, заготовляли харчі, риштували вози в далеку дорогу. Брали з собою все сільськогосподарське знаряддя і ремісничі інструменти, а також мережі ловити рибу, пастки та різні причандали, щоб полювати на звіра. Звичайно, всі старались озброїтись якнайкраще - луками, рушницями, шаблями, списами. А хто цього не мав, той брав просто дубового кия.

Валки втікачів виїжджали в дорогу навесні, саме тоді, коли просохла земля вже вкривалася травною, їхали з великою пересторогою, висилаючи у всі боки дозорців. На ночівлю обирали затишне місце у балці або під гаєм. Тут ставили вози один біля одного у вигляді чотирикутника, всередину якого іноді заганяли худобу і коней. Заглибившись далеко в степ, куди, здавалося, вже ніколи не зайдуть пани й урядники, оселялися. Під селища обирали місця в глибоких балках і байраках, біля степових річок.

Оселяючись на нових місцях, втікачі вважали себе за вільних людей і називалися

козаками¹. Описуючи це явище, письменник XVII ст. С. Грондський зазначає: «Ті з українського народу, хто... не хотів нести ярмо і терпіти владу місцевих панів, ішли в далекі краї, тоді ще не залюднені, і здобували собі право на свободу... засновували нові селища і, щоб відрізнятись від селян, що належали панам, стали називати себе козаками».

В другій половині XV - на початку XVI ст. у верхів'ях Південного Бугу, на Собі, Синюсі, Тясміні, а також на лівому березі Дніпра - на Трубежі, Сулі, Пслі - виникло чимало козацьких слобід² і хуторів.

Так з'явилося козацтво. До речі, те ж саме спостерігалось і в Росії. Із південно-східної частини Російської держави, здебільшого з Рязанської землі, селяни тікали від кріпацтва на Дон, де й утворилося донське козацтво. Такі ж утікачі згодом стали заселяти степи по Яїку (Уралу), де виникло яїцьке козацтво. Нарешті козаки з'явилися і на Терекі, пройшовши туди Каспійським морем. Поміж терськими поселенцями на Кавказькому гребені (горах) осіло гребенське козацтво.

Поява козацтва оживила малолюдні степи. З величезними зусиллями орали козаки цілину, вкриту густою тирсою і терниною. Щоб перетворити царину з її буйною дикою рослинністю на квітучі лани, треба було орати плугом, в який впрягали дві-три, а то й чотири пари волів. Козаки прокладали дороги в невідомих раніше місцях, будували мости через безіменні річки, розводили сади. В безмежному степу, де раніше тільки шелестіла тирса та буйний вітер гойдав сиві голівки татарнику, а в синій височині клекотіли орли, з'явилися ниви золотистої пшениці, ячменю, молочно-білі лани гречки, ділянки льону, конопель. Цей розкішний килим, створений вже не природою, а невсипущою працею козацтва, слався довкола селищ, де зеленіли городи, вишневі та яблуневі сади, біліли привітні хатки. На степовому дозвіллі козаки покладали початок не тільки землеробству; тут почало розвиватися скотарство і різні промисли - рибальство, мисливство, селітроваріння.

Козакам здавалося, що вже ніколи не повернеться панська кормига і вони всі житимуть тепер вільно та в достатку. Ось як згадує про це народна пісня:

Зараз тая серед рая слобода засіла.

Там тишина, вся старшина не має к їм діла.

Тут сипуга, вїт³-п'янюга вже не докучає,
І в підводу тут із роду ніхто не хапає.
Всі подубли, що їх скубли, сільськії нахали.
Подеречі, колотнечі всі уже пропали.
Утік кураж⁴, здирства нема ж, пропали всі драчі.
Щезло лихо, живуть тихо, не дають подачі.

В цій пісні, треба сказати, відбилася не стільки реальна дійсність, скільки палка мрія трударів. Насправді ж і в слободах жилося не всім однаково. Річ у тому, що в козаки тікали різні селяни й ремісники. З одного боку, такі, що власними силами вели невелике господарство, з іншого - заможні. Ці брали з собою навіть наймитів. Про них С. Грондський писав: «Найзаможніші селяни... нагромадивши майно, забирали його і без дозволу своїх панів тікали в козаки, звідки їх було неможливо повернути». Нарешті, чимало було між утікачів і такої бідноти, яка не мала нічого, крім робочих рук.

На нових місцях склалася своєрідна козацька організація. Козаки об'єднувались у громади і всі найважливіші питання розв'язували на радах, або сходах. Тут же обирали й старшину - отаманів, осавулів тощо. Кожен козак мав право брати участь у радах, користуватися землею, ловити рибу, полювати на звіра. Здавалося б, тут усі були рівні. Але про яку рівність можна було говорити бідоласі, що мав на собі лише подерту свитину? Хіба міг він рівнятися з багатієм, до якого мусив іти в найми? Заможні козаки нещадно пригноблювали бідноту. Маючи великий вплив на громаду, вони захопили в ній усі керівні посади. Там теж точилася класова боротьба.

Поява на окраїнах козацтва - вільної людності, яка не визнавала панської влади, - дуже непокоїла панів. Вони не тільки втрачали своїх підданих. Пани побоювалися того враження, яке справляло козацтво на весь пригноблений люд. Козацтво давало наочний приклад того, як можна позбутися панів і жити без них. Воно збуджувало у поневоленого народу надію на визволення. Ось чому пани напосідали на козацтво з усіх боків, зазіхали на оброблені і квітучі козацькі землі. Магнати Острозькі, Вишневецькі, Претвичі та багато інших випрошували у короля жалувані грамоти на степи, заселені козаками, і будували там замки. Пани намагалися підкорити козаків своїй владі і одночасно зробити ці замки опорними пунктами в боротьбі з татарами. Іноді, як ми згадували раніше, будувала замки і сама держава.

На правому березі Дніпра, на високій горі стояв Канівський замок. Це був довгастий чотирикутник, довжиною сорок сажнів (вісімдесят метрів) і шириною двадцять (сорок метрів). Його стіни склалися з двадцяти шести городень - високих, зроблених із товстих колод, зрубів, набитих землею. З зовнішнього боку для захисту від вогню стіни обмазували товстим шаром глини. Над стінами височіло шість веж. Останні мали покрівлі, а городні - помости з піддашсями. На помостах стояли гармати, гаківниці⁵, аркебузи⁶, бочки з водою для гасіння пожежі. Тут знаходилось також каміння, смола тощо. У дворі замка стояли будинок для старости, церква, кілька хат для замкової варти, пороховий льох і інші приміщення. Від замка до берега Дніпра йшов підземний хід; за облоги ним доставляли воду. З містом замок сполучала вузька доріжка. Замок охороняла невелика, в кілька десятків чоловік, варта. Під час ворожого нападу сюди тікали люди з міста і найближчих околиць. Разом із вартою вони брали участь в обороні.

Недалеко від Канева, нижче по Дніпру, стояв Черкаський замок. Він був трохи більший і мав сильнішу залозу. Кілька разів на рік залоза відряджала в степ невеликі роз'їзди.

Так було на початку XVI століття. Але за якихось 40-50 років усе це прийшло до повного занепаду. Недбальство Литовської держави, керованої магнатами, призвело до того, що Канівський і Черкаський замки стали зовсім не придатні для оборони. Все погнило й попадало. Небезпечно було не тільки лазити на стіни по драбинах, але й ходити по помосту. Навіть за найменшого вітру все хиталось і скрипіло, погрожуючи обвалитися і поховати під собою людей. Цілком зрозуміло, що такі фортеці в обороні краю не мали ніякого значення.

Єдиним захистом від жорстоких татарських хижаків було козацтво. Воно не тільки приймало на себе удари кримців, ногайців, буджацьких татар, турків, але й давало їм героїчну відсіч.

Життя в той час було таке, що козаки щохвилини чекали то появи панських загонів, то нападу татар. Ось чому козак мусив завжди бути при зброї. Виходячи в степ із плугом чи косою або на річку чи озеро з мережею, він завжди брав із собою шаблю й рушницю. Бути козаком означало не тільки вести господарство на вільній землі, але й постійно воювати. Тому в козаків усе було пристосовано до війни. Кожен з них мусив на свій кошт придбати зброю, коня, сідло, все бойове спорядження і завжди бути напоготові

виступити проти ворога. Козацька суспільна організація одночасно була і військовою організацією. Невпинна збройна боротьба загартувала козаків, вихувала у них мужність і відвагу.

Пани не переставали насідати на козаків. Із загонами озброєних слуг вони з'являлися в козацьких слободах і вимагали данини. Про поворот на старі місця вже не було мови. З великокнязівських і королівських грамот, які вони показували козакам, було видно, що козацькі землі віддані цим панам «у державу»⁷. Довго боролися козаки з панами. Але нікуди було подітись. І вони мусили давати на панів мед, рибу, боброві і лисячі хутра, сплачували сім грошей з «диму». Домагаючись слухняності козаків, пани йшли на хитрощі. Спочатку вони обкладали козаків невеликими поборами, помалу збільшуючи їх. У той же час пани підступно розкладали козацькі громади зсередини. Це робилося так: великими данинами обтяжували тільки небагатих і бідних козаків; що ж до заможного козацтва, то воно зобов'язувалося лише відбувати на свій кошт військову службу при замках, під рукою старост. Ці козаки ставали старостинськими служебниками. З вільних козаків вони перетворювалися на панських слуг; тільки назва «козак» говорила про те, що вони вийшли з козацьких лав.

Та частина козацтва, яка не хотіла коритись панській волі, відступала далі на південь - до порогів і навіть за пороги. Ці місця козацтво знало давно. Сюди ходили ловити рибу, полювати на звіра, добувати мед і віск. Місця таких степових промислів називалися уходами. На початку XVI ст. за порогами вже чимало було козацьких уходів.

Але там не тільки займались промислами. Вкриті соковитими травами стеги були прекрасними пасовищами. І козаки почали розводити худобу. На зиму для худоби робили загороди, або кошари, заготовляли стоги сіна. Тут же ставили і невеликі хати з хмизу, обмазуючи їх глиною, або землянки. Така оселя називалася зимівником.

Повсякденна небезпека примушувала завжди думати про оборону. Тому козаки ставили у вигідних місцях невеликі укріплення - городки, або січі. Січами вони називались через те, що їх робили з рублених або січених колод.

Що завзятіше наступали на козаків пани, то більше з'являлося втікачів за порогами. Так виникло запорозьке козацтво.

---

¹ Козак - слово тюркського походження і означає «вільна людина».

² Слобода - від слова «свобода», селище, де живуть вільні від феодалної залежності люди.

³ Війтом у деяких місцях називали також сільського старосту, призначеного паном.

⁴ Кураж - свавілля, чванство.

⁵ Гаківниця - вид пищалі, великої ручної зброї; стріляли з пищалі з допомогою «ложа», або станка.

⁶ Аркебуз - важка ручна зброя, попередник мушкета - рушниці.

⁷ Дістати землю «у державу» означало здобути право під час державної служби збирати з населення цих земель чинш на свою користь.

Источник: Голобуцький. В.О. Гомін, гомін по діброві: історичні розповіді про запорозьких козаків. - Дніпропетровськ: Січ, 2003. - 207 с.

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «У панському ярмі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Поява козацтва»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Запорозька Січ»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Повстання»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Козаки на Січі»\)](#)

[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Северин Наливайко»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На суші і на морі»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Тарас Трясило»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Кодацька фортеця»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Провісник бурі»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «За возз'єднання»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «На варті»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Бурхливі часи»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Нова Січ»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Гайдамаки»\)](#)
[Голобуцький В.О. Гомін, гомін по діброві \(глава «Епілог»\)](#)

Перевод в електронний вид: Бутенко О.П.

На нашем сайте Вы можете узнать больше о казачестве:

- [Казачество](#)
- [Эпоха казачества](#)

[В случае использования материалов этого сайта активная ссылка на сайт обязательна](#)